

کورس ٹائٹل: تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری

عنوان: تحقیق IV

ایم ایس سیشن: 2019-2021

کورس کوڈ: PUNJ-601

کریڈٹ آرز: 03

سمیسٹر: II

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

کھوج دی اہمیت: (Significance of Research)

کھوج یعنی کھوج کاری انسانی فطرت دا اک وڈا تے اہم تقاضا اے جہدے توں کم لے کے انسان اپنی حیاتی نوں اگے ودھان دا سر بند کردا اے۔ کیوں کج تے کیوں ورگے سوالاں نوں حل کرن دی کوشش کرنا وی کھوج اے۔ حیاتی دے گنجلد ارسئلیاں نوں سلجھان تے حل کرن دی کوشش کردے رہنا انسان دی جبلت اے جیہڑا مسئلیاں وچ ڈھیر دلچسپی لیندا اے اوہ غور و فکر کرن مگروں بہتر توں بہتر دی تلاش شروع کردیندا اے ایہہ کوشش تے جدوجہد ای اصل وچ کھوج دا مڈھ بندی اے۔ ڈاکٹر محمد ہارون قادر ہوریں انسانی فطرت بارے لکھدے نیں:

”انسان دنیاوی چیزوں کی ماہیت اور افادیت سے لاعلم تھا پھر اس نے آہستہ آہستہ اپنے ارد گرد کے حالات اور موجود اشیاء کو سمجھنے کی شعوری اور لاشعوری کوشش شروع کر دی۔ یہی شعوری اور لاشعوری سطح پر جاننے کا عمل مہد سے لحد تک جاری رہتا ہے۔“

جسطراں علم دا سلسلہ گودتوں گورتائیں چلدا اے ایسے طرھاں کھوج دا سلسلہ وی پیدائش توں موت توڑی جاری رہندا اے ہاں فرق ایہہ اے کہ صاحب علم دی جستجو علمی مقصد اں لئی تے جاہل دی جستجو نفرتاں لئی ہوندی اے۔ مورلے، جارج، جے تحقیق دی تعریف کردیاں لکھدے نیں:

”در اصل تحقیق ایک ایسے عمل کا نام ہے جس میں مسائل کے بارے میں باضابطہ منصوبہ کے تحت معطیات جمع کر کے ان کا تجزیہ اور تشریح کی جاتی ہے۔ تاکہ ان مسائل کا با اعتبار حل معلوم کیا جاسکے۔“

عام طور تے سروے والی کھوج تے سائنسی کھوج لئی معطیات نوں جمع کیتا جاندا اے تے مناسب فارمولیاں دی ورتوں نال نتیجے کڈھ کے اوہناں دے مستند ہون دی صلاحیت نوں پرکھن توں بعد نتیجہ مرتب کیتا جاندا اے۔ ڈاکٹر جمیل جالبی کھوج دی لوڑ دی وضاحت کردیاں لکھدے نیں:

”حقیقت اور سچائی کی تلاش تحقیق کا کام ہے جب کسی معاشرے میں تحقیق کا عمل ناکارہ سمجھا جانے لگتا ہے تو وہاں اتنے سارے جھوٹ، سچائیاں بن کر، خود معاشرے کو گھن کی طرح کھانے لگتے ہیں کہ ”بے تحقیق“ معاشرہ ہر سطح پر ناکارہ و بے جان ہو جاتا ہے۔“

جمیل جالبی دی رائے موجب معاشرے وچوں جھوٹھ تے کفر نوں مکاؤن لئی کھوج دی لوڑ ہوندی اے جے حقیقتاں مکر فریب دی چادر پٹھ لکیاں رہن تے حقیقی کچھ کدی وی لوکائی سامنے نہیں آسکدے۔ ڈاکٹر ناصر رانا کھوج بارے ایس رائے دا اظہار کردے نیں کہ:

”تحقیق گواچے ہوئے ادب پاریاں، زمانے دی دست بردداشتکار ہو جان والیاں کتاباں، اپنے عہد وچ نظر انداز کیتے گئے فنکاراں یا زمینی یا آسمانی آفتاں داسکار ہو جان والے فن پاریاں دی کھوج ’تشریح‘ تو ضیح تے محاکمے داناں اے۔“

کھوج اک اجہی طرز فکر داناں اے جیہڑا منظم تے سائنسی طریقہ کار نوں بروئے کار لیا کے مخصوص میدان وچ پیش آون والے مسئلیاں داخل پیش کردی اے۔ تبسم کاشمیری لکھدے نیں:

”تحقیق کا کام حال کو بہتر بنانا، مستقبل کو سنوارنا اور ماضی کی تاریکیوں کو روشنی عطا کرنا ہے۔“

کھوج دا عمل ہر معلوم شے نوں لہجہ کے اوہدا تجزیہ کردا تے نتیجے توں آگاہی دیندا اے۔ کھوج کار دے مڈھلے تجربات تے مشاہدیاں نال نویں نتیجے جنم لیندے نیں عام طور تے تصور تغیر پذیر ہوندے نیں بہت گھٹ نظریے جامد یا مستقل ہوندے نیں کھوج ایہناں متغیراں نوں قابو وچ رکھ کے تصوراں نال تقابل کردی اے۔ ڈاکٹر سلطانہ بخش کھوج بارے لکھدیاں نیں:

”جستجو وہ جبلی طاقت ہے جو نسل انسانی کو تہذیب و تمدن کے ارتقائی سفر کو جاری رکھنے پر مجبور کرتی ہے جیتی جاگتی زندگی ایک مجاہدہ ہے منزل آخر کبھی نہیں آتی ہمیشہ سفر جاری رہتا ہے۔“

بندہ کھوج دی چاہ وچ سمندراں دا سینہ چاک کر کے اوہدیاں ڈونگھیاں وچ اپڑ کے حقیقتاں جانن وچ کامیاب ہو یا ایس توں اڈ بندہ ای اے۔ جیہڑا ایہہ جانن دے باوجود کہ خلا وچ حیاتی دا وجود نہیں چن تے مرخ تیکر کمنداں پاچکیا اے۔ کھوج اک اجیہا جنون اے جیہڑا جماندروای انسانی حیاتی دا حصہ اے۔ تے ویلے دے نال نال انسان اندر ودھدا چلا جاندا اے۔ اللہ رب العزت نے انسان وچ اول روز توں ای ایہہ وصف رکھیا کہ اوہ اپنی عقل دی ورتوں نال شیواں دی حقیقت تے ماہیت دی دریافت وچ جتیار ہندا اے۔ زندگی دا کوئی شعبہ ایسا نہیں جتھے کھوج دی لوڑ نہ ہوئے۔ عبدالرزاق شاہد دے مطابق:

”تحقیق کی ضرورت و اہمیت سے کسی کو انکار نہیں زندگی کا کوئی شعبہ ایسا نہیں جس میں تحقیق کی ضرورت نہ ہو۔ انتظامیہ، عدلیہ، صفت، تجارت، مذہب و سیاست ہر جگہ تحقیق کی ضرورت پیش آتی ہے۔“

کھوج دی اہمیت تے لوڑ ڈھیر اے جے اک دکان دار اے تے اوہنوں پتہ ہونا چاہیدا اے کہ زیادہ تر گاہک کیہڑیاں شیواں منگدا اے؟ اوہ چیز اوہنوں کتھوں سستی مل سکدی اے؟ جے اک کسان اے تے اوہنوں ایہہ پتہ ہونا چاہیدا اے کہ زمین کس قسم دی اے تے ایہدے وچ بہتر فصل کج کاشت کیتی جاسکدی اے جے گھریلو زنانی اے تے اوہنوں گھر والیاں دیاں عاداتاں دا پتہ ہونا چاہیدا اے ایہہ سب کجھ کھوج پاروں ای ممکن اے۔ کھوج تے جستجو انسانی فطرت دا خاصہ اے ترقی یافتہ ملکاں نے صرف ریسرچ دی بنیاد تے اعلیٰ مقام حاصل کیتا معاشرے وچ بہتری لیان لئی ہر شعبہ زندگی نوں ریسرچ دیاں بنیاداں تے کھلارنا پوے گا۔ ڈاکٹر تحسین اقبال کھوج دی اہمیت بارے لکھدے نیں:

”معاشی، معاشرتی، سائنسی، صحافتی، کاروباری، تعلیمی، مذہبی، صنعتی، زراعتی غرض کہ کسی بھی شعبہ زندگی کی ترقی کاراز ریسرچ میں مضمحل ہے۔“

ادبی اصطلاح وچ وی کھوج ادب دی معتبر تفہیم اے کسے وی فن پارے دی حیثیت تے اوہدے دور دا تعین کھوج پاروں ای ممکن ہوندا اے۔ کھوج ادبی نظریاں دی ڈونگیائی تے ماخذ تک رسائی وچ مددگار ثابت ہوندی اے۔ عبدالرزق قریشی لکھدے نیں:

”تحقیق نہ صرف شک و رفع اور تحیر کو دور کرتی ہے بلکہ آدمی کے لیے نئی نئی راہیں کھولتی ہے وہ مسائل کو حل کرتی اور گھٹیوں کو سلجھاتی ہے اور خامیوں کو دور کرتی ہے اور خوب کو خوب تر بناتی ہے۔“

کھوج حیاتی دی ہر سطح تے اک زندہ معاشرے دی مڈھلی لوڑ اے۔ نجم الاسلام ہوراں موجب:

”قدیم ہو یا جدید، تحقیق ایک طرز فکر کے اثر سے پروان چڑھتی ہے جو ہمیں شے کی حقیقت و حکمت جاننے کی طرف مائل کرتا ہے یہی علم کا منبع ہے، یہی اسکی توسیع کا وسیلہ ہے۔“

رب نے انسان نوں دنیا تے بلا وجہ تے بے جواز نہیں گھلایا۔ ایہدی تخلیق بے مقصد نہیں۔ زمین تے آسمان دا کارخانہ ایویں نہیں بنا دتا گیا۔ رب دیاں بنائیاں ون سونیاں شیواں، بے شمار نسلاں دے پھل، پُھل، ٹاہنیاں، درخت، دکھو دکھ مزاج رکھن والے موسم تے قدرت دے نظارے، ان گنت نعمتاں، لذتاں، سچ دھج دیاں شیواں تے آرام سکون کسے وجہ تو بناں پیدا نہیں کیتیاں گئیاں۔ انسان واسطے لازم اے کہ اوہ ایہناں سب توں جائز طور تے لا بھ لوے، حق دی راہ تے ٹردیاں ایہناں توں فائدہ چکے۔ انسان اتے ایہہ وی فرض اے کہ اوہ ساری کائنات تے ایہدے ظاہری تے باطنی گناں توں فیض پاوے۔ اوہ ہر شے دا کھوج لائے اللہ دے لکے خزانیاں نوں لبھے۔ ہر شے دی ظاہری تے لکیاں قوتاں، خامیاں تے اثرات دا کھوج کرے، ایہناں اتے تجربے کرے تے ڈھیر حیاتی دے گناں وچ وادھا کرے۔

کھوج دا اسلامی تصور: (Islamic Concept of Research)

اسلام اک آفاقی مذہب اے جس نوں دین فطرت، تے تمام ادیان دابا دشاہ وی آکھیا جاندا اے۔ ایس مذہب دے ظہور توں بعد الہامی مذہب دا سلسلہ مک گیا۔ ایس دین دی بنیاد ”انسان“ اے۔ ایس لئی ایہدیاں تمام تر تعلیماں انسان توں شروع ہو کے انسان تے ہی مکدیاں نیں۔ سورہ انعام وچ اللہ تعالیٰ نے کھوج دی اہمیت نوں انج بیانیا اے:

”قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ط أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ“

ترجمہ: تسی دسو کہ کیہہ اتاتے اکھاں والا برابر ہو سکدے نیں کیہہ تسی غور نہیں کردے۔

ایس مذہب وچ کئی سو سال لنگھن دے باوجود کوئی بنیادی تبدیلی رونما نہیں ہوئی۔ البتہ علم، عقل تے کھوج موجب ہوون والے رد و بدل نوں اجماع، قیاس، اجتہاد راہیں قبولن دی گنجائش ہر لمحہ موجود اے۔ ابوداؤد وچ روایت اے:

”اللهم أرنا حقائق الاشياء كما هي O“

ترجمہ: اے رب سوھنے تو سانون شیواں دیاں حقیقتاں دکھا جیویں کہ اوہ ہیگیاں نیں۔

دیگر مذہباں وچ مذہبی حداں نوں الانگھ کے سوچنایاں بھالنا گناہ متصور کیتا جاندا اے جد کہ اسلام نے بارہا قرآن وچ علم، عقل تے کھوج تے زور دتا اے۔ قرآن پاک وچ رب نے تلاش، غور و فکر، چھان پھٹک، علم تے فہم، کھوج تفتیش تے سوچن فیہ سمجھن تے بہت زور دتا اے۔ جیہڑے لوک اپنی حالت بدلن لئی علم تے حکمت نال کم لیدیاں ہویاں اپنی حیاتی نوں سنوارن دا جتن کردے نیں اوہناں بارے قرآن پاک وچ اللہ تعالیٰ سورۃ الاحزاب وچ ارشاد فرماندے نیں:

”هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ط وَكَانَ

بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا“۔

”ترجمہ: اوہی رب اے جیہڑا تہاڈے تے (ایہہ مسلمانوں) رحمت بھیجدا اے تے اوہدے فرشتے وی تا کے

ہنیریاں توں کڈھ کے چانن ول لے جائے تے رب سوہنا مومنناں تے بہت مہربان اے۔

ایہو عمل کھوج، تحقیق یاں ریسرچ اے۔ تخلیق آدم دا مقصد ای مادیت نوں فروغ دے کے اوہدے راہیں لکیاں حقیقتاں دی بھال کرنا سی۔ اسلام تے

کھوج دا آپس وچ بہت ڈونگھا تعلق اے کیوں جے کھوج دے معنی حق، سچ دے نیں تے اسلام اک سچا تے عالمگیر دین اے۔ قرآن تے حدیث دی روشنی

وچ کھوج دی اہمیت واضح اے۔ سورۃ انعام وچ اللہ تعالیٰ دا فرمان اے پئی:

”وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ اللَّيْلِ وَالْبُحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ

لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ“۔

ترجمہ: کیہہ او اجیہا اے جسے تہاڈے فائدے واسطے ستاریاں نوں بنایا تاں جے اوہناں راہی خشکی تے

ہنیریاں وچ رستہ معلوم کر لو بے شک اسی تے دلیلاں خوب کھول کھول کے بیانیاں نیں اوہناں لوکاں لئی

جیہڑے خبر رکھدے نیں۔

کھوج دائدھ تے او سے ویلے بجھ گیا سی جدوں رب سوہنے نے انسان نوں تخلیق کیتا تے فرشتیاں نے پچھیا کہ ایہہ کون اے؟ تے کتھے رہوے گا رب سوہنے نے آکھیا ایہہ میرا خلیفہ اے۔ گویا تحقیق انساناں تے ای محیط نہیں سگوں فرشتیاں نے وی آدم دی تخلیق ویلے اللہ تعالیٰ کو لوں آدم دی تخلیق دا مقصد جاننا چاہیا۔ نال ای کھوج دائدھ رکھیا۔ سورہ ص وچ اللہ تبارک و تعالیٰ نے عقل والیاں نوں آیتاں تے غور کرن دی تاکید کردیاں کھوج کرن تے زور دتا:

”كُتِبَٰنَزْلُنَا۟ۤ اِلَيْكَ مُبْرَكًا لِّيَدَّبَّرُو۟ا۟ اٰیٰتِهٖۤ وَ لِيَتَذَكَّرَ۟ اُولُو۟ا۟اَلْبَابِ“۔

ترجمہ: (قرآن) تہاڈے تے ایسے واسطے نازل کیتا گیا اے تاں جے لوک ایہدیاں آیتاں تے غور کرن تے عقل والے نصیحت حاصل کرن۔

ایس دے نال ای رب دی زمین دی سطح دے تھلے تے سطح زمین توں اُتے موجود خزانیاں نوں لبھ کے ورتوں وچ لیانا کھوج یا تحقیق دی سب توں پہلی مثال دسدی اے۔ قرآن وچ کھوج، تحقیق دا حکم دے کے فلاح انسانی، ترقی تے آرام نوں انسان دا مقدر بنا دتا گیا اے۔ اللہ سوہنے نے بندے نوں حق تے باطل دی پچھان لئی عقل دتی اے نال ای سوچ وچا رکرن بارے وی آکھیا اے۔ ایہہ وی آکھیا اے کہ قرآن ای حق تے باطل دا مقصود اے۔ سورۃ النعال وچ اللہ تعالیٰ نے صاف لفظاں وچ حق تے باطل وچ فرق بیان کیتا اے:

”لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ“۔

ترجمہ: کھوج حق تے ابطال باطل قرآن دا مقصود اے۔

حق باطل دی ضد اے۔ باطل غیر مفید تے بے کار اے۔ جد کہ کھوج باطل نوں بے کار واضح کر کے فائدہ دین والے امور دی نشاندہی کر دی اے۔ حق تے باطل دی پچھان عقل بنا ممکن نہیں۔ قرآن پاک تے حدیث و بیجا عقل والیاں لئی نشانیاں دسیاں گئیاں نیں۔ جیہڑے عقل دی بناء تے حق دی جستجو و بیجا لگے رہندے نیں۔ انسان نوں اللہ پاک نے خود سوچ و چار کرن تے آسے پاسے غور کرن دی دعوت دتی اے۔ تاں جے انسان فلاح پاسکے تے ترقی دی راہ تے گامزن ہو سکے۔ سورہ الرعد و بیجا اللہ پاک ارشاد فرماندے نیں:

”وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الشَّجَرِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ ط إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ“

ترجمہ: ہو راوہ اجیہا اے کہ اوہنے زمین نوں کھلا ریا تے پہاڑاں تے نہراں پیدا کیتیاں تے اوہدے و بیجا ہر قسم دے پھل نال دو دو قسم دے پیدا کیتے۔ رات (دے ہنیرے) نال دن (دے چانن) نوں لکا دتا اے تے ایہناں کماں و بیجا سوچن والیاں لئی دلیلاں موجود نیں۔

عقل شعور، سوچ و چار نال کم لیندیاں ہو یاں شیواں دی سچائی توں آگاہ ہونا تے ایہدے واسطے اپنے علم و بیجا واہا کرن بارے وی قرآن پاک و بیجا

تھاں تھاں تلقین کیتی گئی اے:

”رب زدنی علما۔

ترجمہ: ایہہ میرے رب میرے علم و بیجا واہا فرما۔“

حدیث مبارکہ ول جھاتی پائی جائے تے کھوج راہیں جیہڑا علم حاصل کیتا جاندا اے بعد وچ آون والے لوک اوس توں لایہ چکدے نیں۔ اوہ دنیا تے آخرت وچ نفع دیندا اے۔ حضرت محمد ﷺ نے فرمایا:

عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا مات الانسان انقطع عنه عملہ الا من چلثہ من صدقہ جاریۃ او علم ینقفع بہ او ولد صالح بدعولہ ، رواہ مسلم۔“

ترجمہ: تن شیواں کسے وی بندے نوں مرن توں بعد فائدہ پہچاندیاں نیں، اک اولاد دیاں نیکیاں دو جا اوہدے کیتے ہوئے فلاح دے کم تے تیا اوہد اچھڈ یا ہو یا اوہ علم جیہڑا اوہدی مخلوق نوں فائدہ اپڑائے۔

اسلام دین فطرت تے مکمل ضابطہ حیات اے اجیہا دین جیہڑا انسان تے بلا وجہ روک ٹوک عائد نہیں کردا۔ ایہہ انسان دی غور و فکر دی صلاحیت نوں ودھان تے ایہنوں نکھارن دا قائل اے۔ سوچ و چارتے کھوج کرن دادرس دیندا اے۔ سورۃ انعام وچ اللہ تعالیٰ نے کھوج دی اہمیت نوں بیان کیتا اے:

قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ط أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ -

”ترجمہ: تسی فرماؤ کہ کیہہ نگاہ تے اکھاں والے برابر ہو سکدے نیں کیہہ تسیں غور نہیں کردے او“۔

ایس توں اڈ قرآن وچ ارشاد اے:

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اِنْ جَاءَكُمْ فٰسِقٌ مِّنْ بَنِيّٰ فِتْنٰتِنَا اَنْ تُصِيبُوْا قَوْمًا بِجَهٰلَةٍ فَتُصِيبُوْا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نٰدِمِيْنَ -

”اے ایمان والیو! اگر کوئی شریر آدمی تہاڈے کول خبر لے کے آوے تے خوب کھوج کر لیا کرو کہدی کسے

نوں تسی نادانی وچ تکلیف نہ دیو فیر اپنے کیتے تے پچھتانا پووے“۔

عقل شعور، سوچ وچارنال کم لیندیاں سچائی توں آگاہ ہوناتے علم وچ وادھا کرنا مختلف راہواں لبھنا کھوج یا تحقیق اے۔ اسلام وچ کھوج دابا قاعدہ عمل حضور ﷺ دے وصال توں بعد شروع ہويا۔ اوس ویلے قرآن دو صورتاں وچ سی۔ اک صورت حفاظ دے ذہناں وچ تے دو جا دکھو دکھ کاغذاں، چٹریاں، ہڈیاں تے پارچیاں تے سی۔ ایہناں ساریاں نوں سامنے رکھ کے اک معیاری نتیجہ تیار کرنا آسان کم نہیں سی۔ ایہہ سلسلہ حضرت ابو بکر صدیقؓ دے دور توں شروع ہويا تے حضرت عثمانؓ دی خلافت دے دور وچ مکمل ہويا۔ ایس سلسلے دے پردھان کھوج کار حضرت زید بن حارثہؓ سن۔

﴿ مکی گل ﴾

اڈواڈ تعریفاں تے عالماں دی رائے توں بعد نتیجہ نکلا اے کہ کھوج اک عالمانہ تفتیش اے جیہڑی کوئی وی معاشرہ نویں علم دی کھوج لئی سرانجام دیندا اے کھوج اک فن وی اے اک پیشہ وی تے لگن وی۔ ایہہ اک دلچسپ مشغلہ وی اے جیہڑا اک واری ایس راہ تے نکل پیندا اے فیر پوری حیاتی ایہدا ہو جاندا اے۔ کھوج ادب دی دنیا وچ اک فن اے۔ کھوج ارتقاء، نشوونما تے ترقی واسطے لازمی عنصر اے۔ جمود اتوڑ صرف کھوج ای اے غور کیتیاں جا پدا اے کہ اج دے زمانے دیاں ساریاں ترقیاں، سر بلندی تے سرفرازی نری کھوج، جستجو، تحقیق، چھان بین تے بہتر توں بہتر حاصل کرن دی لوڑ پاروں ای ممکن ہوئیاں۔ کھوج نویں راہ لبھن پرانے راہواں دی دوبارہ بھال تے گواچیاں راہواں نوں لبھن داناں اے۔ کھوج اوہ واحد امر اے جہدے راہیں کسے وی مسئلے داخل کڈھیا جاسکدا اے۔ ایہدے راہیں کسے وی تصویر دے حقیقی روپ یا نکھار نوں سنوار کے اوہدے ہر انگ نوں واضح کیتا جاندا اے۔ ہر انسان وچ حساسیت دامادہ فطری طور تے موجود اے غور کرنا ذہنی سرگرمیاں وچ شامل اے۔ ایس لئی اوہ ہر معاملے وچ سوچدا، غور کردا تے سراغ لبھن دی کوشش کردا اے حقیقتاں نوں لبھن واسطے بندے دی دلچسپی ای اوہدے جذبہ کھوج نوں ابھاردی اے۔ اج دی دنیا سائنسی کھوج تے ترقی دے میدان وچ بڑی تیز رفتاری نال ودھدی پئی اے کل دے خواب اج حقیقت بن گئے نیں تے ماضی وچ جیہڑے کم انسانی ذہن سوچ وی نہیں سکدا اسی اج اکھاں دے سامنے ہو رہے نیں جنہاں نوں ویکھ کے اکھاں کھلیاں دیاں کھلیاں رہ جاندیاں نیں۔

اجو کے سہے دی ترقی نت نویاں ایجا داں، عملی کرشمہ کاریاں، انسان دی گہری سوچ تے پختہ ذہن دا کمال نیں۔ جنہاں دا مرکز کھوج اے۔ ہوائی جہاز، ریل گڈیاں، ٹیلی فون، ٹیلی ویژن دی حکمرانی سنگڑ کے موبائل، انٹرنیٹ تے ای کامرس وچ بدل چکی اے۔ ایٹھوں تیکر کہ بندہ مرتخ تے جان دیاں تیاریاں کرہیا اے نت نویاں ایجا داں بازاراں وچ عام وک رہیاں نیں ایہہ سب کجھ انسان دی عقلی، فکری صلاحیت دا عروج اے۔ جیہڑا کھوج راہیں ممکن ہو یا حقی گل ایہہ کہ کھوج لگی حقیقت نوں ظاہر کرن دا باضابطہ عمل اے جیہڑیاں حقیقتاں اکھاں دے سامنے نہیں اوہناں نوں کھوجنا، تے جیہڑیاں اکھاں سامنے نے پر دھندلیاں نیں اوہناں دی دھند نوں دور کرنا اے۔ انسان نوں ہمیشہ نامعلوم نوں جانن دی کھچ رہندی اے۔ ایس لئی آکھیا جاسکدا اے کہ کھوج دا عمل تاقیامت جاری رہوے گا۔ کھوج پاروں نویاں راہواں کھلداں رہن گنیاں۔ ڈاکٹر عطش درانی لکھدے نیں:

”تحقیق ایک فن بھی ہے، پیشہ بھی اور لگن بھی۔ یہ ایک دلچسپ مشغلہ ہے، تحقیق کاری ایک لذت مسلسل

ہے۔“